

I t K

5-6

irodalomtörténeti Közlemények

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1991

TARTALOMBÓL

Szabó Szilárd: Herder hatása Kölcsey Vanitatum vanitasára

Szabó Judit: Jókai regényei angolul

Szabó Ervin: Kosztolányi kínai versfordításai

Szabó G. Béla: Az Irodalomtörténeti Közlemények száz éve

Szabó Ferenc: Trubadúrok Magyarországon (Vita Falvy Zoltán könyvével)

Szabó Péter: Virág Benedek emlékműve

emle

Szabó István: Oláh Miklós Hungariája (Bartók István)

Szabó János: Georgius Purkircher: Opera quae supersunt omnia (Szabó András)

Szabó János: Molnár Albert: Dictionarium latinovngaricum ... item ... vngaricolatinum (Heltai János)

Szabó Mária: Kazinczy Ferenc szavaival (Mezei Márta)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1991. XCV. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kulcsár Péter

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

<i>Borbély Szilárd: Herder hatása Kölcsey Vanitatum vanitasára</i>	487
<i>Kádár Judit: Jókai regényei angolul</i>	505
<i>Zágonyi Ervin: Kosztolányi kínai versfordításai</i>	543

Évforduló

<i>Németh G. Béla: Az Irodalomtörténeti Közlemények száz éve</i>	579
--	-----

Kisebb közlemények

<i>Kiss András — Ötvös Péter: Balassi Bálint Kolozsvárt</i>	588
<i>Szörényi László: Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon</i>	589
<i>Fried István: Elfelejtett részletek Kazinczy Ferenc magyar irodalomtörténetéből</i>	597
<i>Orosz László: Sombori Lajos? — Sombori László!</i>	605

Vita

<i>Zemplényi Ferenc: Trubadúrok Magyarországon (Vita Falvy Zoltán könyvével)</i>	607
--	-----

Műhely

<i>Szakály Ferenc: Hány Tordai Máté nevű unitárius író működött a 16–17. század fordulóján?</i>	622
<i>Cifka Péter: Virág Benedek emlékműve</i>	631

Adattár

<i>Enyedi Sándor: Döbrentei Gábor két ismeretlen levele Kazinczy Ferenchez</i>	645
<i>Miskolczi Ambrus: Szalay László és Anatolij Nyikolajevics Gyemidov levelezése</i>	647
<i>Deák Ágnes: Eötvös József és Johann Kaspar Bluntschli levélváltása (1856–1867)</i>	654

Szemle

<i>Fodor István: Oláh Miklós Hungariája (Bartók István)</i>	661
<i>Georgius Purkircher: Opera quae supersunt omnia (Szabó András)</i>	662
<i>Szenci Molnár Albert: Dictionarium latinovngaricum ... item vngaricolatinum (Heltai János)</i>	663
<i>Biblia Kazinczy Ferenc szavaival (Mezei Márta)</i>	668

Krónika

<i>Az ICLA (AILC) tokiói kongresszusa</i>	671
---	-----

<i>„Lélektani és poétikai megújulás a századelő magyar elbeszélő irodalmában” (Angyalosi Gergely)</i>	671
<i>„Az irodalmi interpretáció” (Kálmán C. György)</i>	672

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11–13.

HERDER HATÁSA KÖLCSEY „VANITATUM VANITAS”-ÁRA

Kölcsey három évtizednyi alkotó pályája két korszakon ível át: az európai és a magyar szellemi mozgások irányait egyeztetve a mesterséggént felfogott *poésis*hez kapcsolódó *literátor* világtól haladt az aktív politikai közszereplést is — *erkölcsi kényszerből* — vállaló politikai gondolkodó és átfogó *világnézettel* rendelkező romantikus, prófétikus *művész* világa felé. A megtett út rendkívüli nagysága csak a személyiség szigorú önépítése által magyarázható, amely önmaga alakításához folyamatosan felhasznált jelentős, és esetenként egymásnak ellentmondó kultúrhatásokat. Kölcsey pályája éles fordulatait nem csak kedélyállapotának hullámzása, hanem a megismert szellemi ösztönzők ellentmondásai is magyarázhatják. A *Vanitatum Vanitas* példa lehet a kétféle, személyes és kulturális hatás egymást erősítő kapcsolódására.

Dávidházi Péter kitűnő kritikátörténeti áttekintése bemutatja egy előítélet tartós jelenlétét és lassú elmúlását az irodalomtörténetírásban;¹ ez a dolgozat is, részben, ezzel az előítélettel való leszámoláshoz kíván adalékot nyújtani. A *Vanitatum* filozófiai költemény is lévén, természetesen adódik vele kapcsolatban a könyvelmények (filozófiai és irodalmi) keresése. Az eddigi elemzések közül Szauder József a Kállay Ferencsel közösen, 1809 és 1811 között írt filozófiai jegyzőkönyv anyagával hozza összefüggésbe: a vers keletkezésének évében újra elővett görög filozófiai jegyzeteken túl elsősorban Holbach *Système de la Nature* című művével.² A másik jelentős kultúrhatásra Lukácsy Sándor hívta fel a figyelmet, az egyetemes és különösen a magyar vanitas-irodalom hatalmas hagyományában találva meg a vers ihletőjét.³ A harmadik jelentős, a szakirodalom által eddig még nem vizsgálta szellemi ösztönző szerintünk Herder *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról*⁴ című műve volt; dolgozatunk Herder idézett művének alapvetően meghatározó hatását kívánja bemutatni, amelyet azonban nem tekintünk kizárólagosnak. E három kultúrélmény együttes figyelembevétele eredményezheti csak a vers kielégítő értelmezését, nem hanyagolva el a keletkezéstörténet személyes életrajzi ösztönzőit sem. Az alábbiakban a vers keletkezésével kapcsolatban elsősorban Herder olvasásának életrajzi adatolhatóságát követjük nyomon.

¹ DÁVIDHÁZI Péter, *A Vanitatum Vanitas és a magyar kritika*. Vö. *A szerző és mű: a világnézeti felelősség problémája* című fejezettel, 140–142, in „*A mag kiké?*”. *Előadások Kölcsey Ferencről*. Szerk. TAXNER-TÓTH Emő, Bp. — Fehérgyarmat, 1990.

² SAUDAER József, *Kölcsey Vanitatum Vanitas-a*. 433–451. In *Uő., Az este és Az álom*. Bp., 1970.

³ LUKÁCSY Sándor, *Kölcsey: Vanitatum Vanitas*. 18–51. In *Remény s emlékezet. Tanulmányok Kölcsey Ferencről*. Szerk. TAXNER-TÓTH Emő és G. MERVA Mária. Bp. — Fehérgyarmat, 1990.

⁴ HERDER, Johann Gottfried, *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit* (Ez is az emberi művelődés történetfilozófiája). 1774; Vö. *Uő., Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról, és más írások*. Bp., 1978. 45. — A továbbiakban a tanulmány szövegében, ahol lehetőségünk van rá, a magyar fordítás szövegét adjuk, melynek helyére a jegyzetben utalni fogunk; azokat a helyeket, melyeknek nincs fordítása, saját fordításunkban adjuk, de a német szöveget a jegyzetben — mindkét esetben — közöljük. Az általunk használt német kiadás: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. I–III. Stuttgart — Berlin, 1889–1890.

Az irodalomtörténeti hagyomány a vers létrejöttének oka felől szemlélve vizsgálta a keletkezéstörténetet, és az így felvetett kérdésre igyekezett magyarázatot találni.⁵ A Kölcsey által adott magyarázatból kell elsősorban kiindulnunk a vers keletkezését illetően: „mi a sokat vesztett kebelből azután származhatott, minekutána veszteségeit az emberi élet nevetséges parányiságához és mulandóságához mérve, nyugalmas megvetéssel tekinthette.”⁶ A hangsúlyt a mondat második részére helyezve két mozzanat tűnik benne különválaszthatónak: az egyik egy időben korábbi, egyetemes méretű, rendkívüli súlyú veszteséggel való számvetés, majd egy ezt követő, a személyes veszteségekre tekintő mérlegelés, amely már magában rejtí a megvigasztalódás lehetőségét. Az egyetemes veszteség az emberiséget sújtja, és a lét értelmét teszi kérdéssé, emellett a személyes élet veszteségei jelentéktelenné törpülnek. Sajátos történet szemlélet következik ebből, amely a történelem tragikumában csak fokozatokat tud megkülönböztetni.

Az 1823-at megelőző évek válságáról elszórtan tudósítanak a levelek,⁷ kivéve természetesen a teljes elhallgatásban töltött éveket. Kölcsey fiatal kora óta szenved túlértékénységétől,⁸ és a megnyugvás ideális képeként az érzéketlenség vágya kísérti meg: „Írod, hogy hideg vagy és nyugodt. Ó, úgy boldog vagy: ezen hideg nyugalom a dolgozó háborítatlan bölcsnek nyugalma.”⁹ De szerintünk itt egészen másról van szó, mint a *Vanitatum*ban, és épp úgy nincs közvetlen köze a vershez, mint a Döbrentei Gáborhoz írott levélrészletnek.¹⁰ A *Vanitatum* nyugalmat hozó bölcsessége elsődlegesen nem a görög filozófiai tanulmányokból származik, a cinikusoktól vagy az epikuroszai tanításokból, hanem a mindenre kiterjedő szkepszisnek az ismeretelméleten¹¹ túllépő, történetbölcseleti módszerre avatásából; és erre Herder főműve valóban adhatott ösztönzést.

A szkepszis problémája a tízes években végig erősen foglalkoztatja Kölcseyt, aki a görög filozófiát is a francia materialisták közvetítésével ismerte meg,¹² a német idealista filozófiával való találkozása után pedig hosszantartó gondolkodói válságba jutott.¹³ De a kétellyel nem csak filozófiai nyugtalanság jár együtt: „a metaphysica [...] a legerősebbeket is megzavarja; világot s nyugtot pedig sohasem ad. A szkepszisnek lelke száll meg bennünket [...] nincs ok, nincs szisztéma, mely többé bennünket az örvényből kivonjon.”¹⁴ Feltételezésünket alátámasztani látszik az 1823-as keletkezésű *Előbeszéd* visszatekintése: „Volt idő, midőn a régieket imádva tiszteltem: s ismét más, midőn Sokratesben csak egy kávéházi csevegőt [...] találtam. Itt egy vidám órában mindent

⁵ DÁVIDHÁZI, i. m. 143–154; LUKÁCSY, i. m. 18–22.

⁶ KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*. I–III. Bp., 1960. 513.

⁷ I. m. III. 294, 280.

⁸ I. m. III. 233: „közel van, úgy érzem, az idő, melyben minden ifjúkori forróságom elcsillapodik, s végszes szenvedelmim helyőkbe nyugodt érzéseket nyerendek.” — Kállay Ferenchez, Cseke, 1816. április 8.

⁹ I. m. 136. Kállay Ferenchez, Álmosd, 1814. március 7.

¹⁰ I. m. 121. „megvallom, gyakran teszek olyat, milyenre csak azon gyermek vetemedik, ki haragjában legkedvesb játékait rontja széjjel.” (Döbrentei Gáborhoz, Álmosd, 1814. január 21.)

¹¹ SZAUDER, *Kant...*, 165.

¹² KÖLCSEY, i. m. III. 58: „Én ugyan Zenon szektája eránt semmi vonzódást nem érzek. De az epicurusi morál, melynek igaz ismeretére Bayle tanított, ott hol a fájdalomról tanít, férfiasan vigasztaló. És nem boldog-e az, ki magát ezen sorokban felleli?” — Kazinczy Ferenchez, Debrecen, 1812. január közepe.

¹³ SZAUDER, *Kant...*, 165.

¹⁴ KÖLCSEY, i. m. III. 204. Szemere Györgyhöz, Surány, 1815. szeptember 1.; vö. i. m. I. 1172–1173: az *Iskola és világ* című írással.

hittem: ott egy setét pillanatban mindenről kételkedtem. Szóval írásomnak minden lapja úgy állott a másik után: mint két ellenkező prókatori allegatíó; vagy mint valamely eklektika filozófiának szakaszai.”¹⁵

Ahogy a kételyt is ösztönözte a filozófia, úgy a megvizsgáztatóság lehetőségének felismerésében is szerepet kellett játszania. A levelezés és a *Vanitatum* keletkezése tájékán, 1823-ban és az azt követő néhány évben keletkezett írások egyetlen nagy, dokumentálható szellemi ösztönző jelenlétét sejtetik, a Herderét. A tízes évek — különösen — második fele az olvasmányok programszerű csökkentéséről tanúskodik, melynek okát talán épp az olvasmányok okozta szkepszisben lehetne megtalálni, és az ezt kísérő elkedvetlenedésben: „1818–1823. Kölcsén és Csekén igen-igen keveset dolgoztam, de dalaim alakja ekkor fejlett ki”, „én falusi lakomban törvényemmé tevém, csak keveset olvasni [...] ritka kedv írni s olvasni”.¹⁶ Az 1823-as évig történik meg Kölcsy pályáján az alapos Herder tanulmányozás,¹⁷ noha már egy 1813-as levélben idéz Herder *Paramytionjából*,¹⁸ és más írásaiban is felbukkan Herder eszméinek a hatása, de mindezek Herder magyarországi recepciójának megfelelően a népdallal kapcsolatosak, illetve a német gondolkodó irodalmi és esztétikai működését érintik.¹⁹ Herder fő művének olvasására Kölcsy még elsődlegesen etnográfiai érdeklődésű barátja, Kállay Ferenc is ösztönözhetette.²⁰

Kölcsy pályáján Herder erősödő hatását mutatja a népdal hangjának keresése: „1818–1823. [...] de dalaim alakja ekkor fejlett ki. Reggeltől más hajnalig szobámban járkáltam (volt egész év, hogy az udvarról nem mentem ki), s ha sötét képeim engedték, a parasztdal tónját találgattam. [...] Ezen epochában jöttél egyszer Csekébe, s láttad dalaim elsőt, s láttad a *Vanitatum* elejét;”²¹ Herder főművének egyértelmű hatásáról tanúskodik az 1823-ra visszanyúló keletkezésű *Nemzeti hagyományok* című tanulmánya is.²² De szövegszerű kapcsolódást mutat az adatolhatóan 1823-as keletkezésű²³ *Töredék* is, melyet Kölcsy maga nevez Herderrel folytatott „viadal”-nak, az *Eszmékkel*: „Kettőt mond Herder. Egyet, hogy ezen legközelebb előszámlált dolgok a római pápa nélkül is megtörténhetnek valának; másat, hogy a hierarchia által közönsé-

¹⁵ I. m. I. 443.

¹⁶ I. m. III. 512; *uo.* III. 131. (Kállay Ferenchez, Álmosd, 1814. március 7.); és *vö.* i. m. 137. és 249.

¹⁷ *Vö.* SZEGEDY Rezső, *Kölcsy mint esztéta*. EPhK 1897. 447: „De azt a néhány évet, melyeken át a kritikus hallgat, újra nagyobb tanulmányoknak szenteli: foglalkozik különösen Herderrel, kinek nagy eszméi Kölcsyénél már meggyőződéssé kezdenek válni és ennek hatása ezentúl lépten-nyomon érezhető.”

¹⁸ KÖLCSEY, i. m. III. 106. Szemere Pálhoz, Álmosd, 1813. nov. 4.

¹⁹ PUKÁNSZKY Béla, *Herder hazánkban. I. Herder és a népies irány*. Bp., 60–74; SZAUDER József, *Verseghy és Herder*, 142–162. In *A romantika útján*. Bp., 1961. — A tízes években Herder Kölcsy számára is esztétikusként ismert; *vö.* KÖLCSEY, i. m. III. 239: „a szépmesterségeket a komoly tudományokkal úgy együvé kapcsolni, mint azokat Lessing és Herder és Winckelmann együvé kapcsolták.” (Döbrentei Gáborhoz, Cseke, 1816. május 11.)

²⁰ *Vö.* KÖLCSEY, i. m. III. 135; és *uo.* 144: Kállayt Kölcsy „Herdered s Gagered társaságában” említi. (Álmosd, 1814. húsvét 2. napja)

²¹ *Uo.* 512–513.

²² A *Nemzeti hagyományok* keletkezésének egyik ösztönzője mindenképp Szemere Pálnak az 1822-es *Aurórán* megjelent *A hivatal* című elbeszélésével folytatott vita volt. *Vö.* SZEGEDY, i. m. 807. és KÖLCSEY, i. m. III. 510.

²³ A *Töredéknek* a kiadások alapjául szolgáló kézírata (Petőfi Irodalmi Múzeum kézírattára V. 1989.) azonos az 1823-as, eredeti szöveggel; a kéziraton megtalálhatóak a Szemere által említett cenzori, vörös ceruzás aláhúzások: *vö.* Szemere SZEMERE Pál *Munkái*. Szerk. SZVÖRÉNYI József, III. Bp., 1890, 214.

gessé lett deák nyelv lenyomván a nemzeti nyelveket, lenyomta a nemzeti karaktert és kimíveltetést is. [...] de Herderrel azon kopáncshoz hasonlították a hierarchiát, mely az éretlen gyümölcsöt magában tartja; a gyümölcs érelmével pedig, nem lévén többé szükséges, széjjelreped s lehull.”²⁴ Az *Eszmék* föltehetően friss olvasását tanúsító mű a *Vanitatum Vanitas* is.

A „*Vanitatum Vanitas*” és Herder

Herdernek az emberiség történetéről mondott ítélete nem teljesen következetes a főművének tekintett *Eszmék*ben. Az *Eszmék* előzményének tekintett művében pedig elvetette a polgári haladásról szóló elméleteket.²⁵ Történet szemléletének pesszimizmusa a weimari korszak hatására változik meg, és tér vissza a történelmi haladás részleges teleológiájának elismeréséhez,²⁶ de az *Eszmék* ebből a szempontból ellentmondásos mű. Ez az ellentmondás izgathatta Kölcseyt, aki a *Töredék*ben elutasítja a felvilágosodás racionális történet szemléletének Herderben is jelenlévő tárgyilagosságát, de elfogadja a herderi humanitáskonceptiót: „Minden felvilágosodás által (a szónak legjobb értelmében) csak az emberi boldogságnak kell elősegítenie. Azt akarom mondani, hogy én azt, aki túltette magát jó és rossz különbözésének érzésén, nem mondom felvilágosodottnak; mert a főnek és szívnek felvilágosodása nem egyéb, hanem az emberi értelelnek s az emberi érzéseknek a lehetséges pontig vitetett kimíveltetésök.”²⁷ Herder arra törekszik, hogy szigorú és a lehetőségekhez mérten empirikus tudománnyá tegye a történetfilozófiáját; a fizikai világ analógiájára, *természettörténet*ként szemléli az emberiség történetét.²⁸ Ez a gondolkodásmód részint kiválthatta Kölcseyből az elutasítást, de megnyithatta előtte az ismeretelméleti kételyt megkerülő bizonyosság megszerzésének lehetőségét is, és ezzel együtt a személyes veszteségek ellenére a megvigasztalódást. A két mű, az *Eszmék* és a *Vanitatum* közötti kapcsolódás bemutatására a vers szövegét szakonként, és amennyire lehetséges, soronként haladva tekintjük végig.

I. vsz. Az emberiség eddigi történetéről lesújtó véleményt megfogalmazó herderi mű nem véletlenül idézhette fel Kölcseyben a bibliai Prédikátornak a hellenikus filozófiától befolyásolt bölcsességét. A világegyetem kozmogóniájának és kozmológiájának felvázolása után, számot vetve egy dinamikus univerzumkonceptió bölcséleti következményeivel, Herder maga utal a Prédikátor közhelyé kopott bölcsességével fennálló *analógiára*: „Így azonban Földünket a Prédikátor Könyvének tartalma jelképezi: mindennek megvan a maga ideje, a télnek és a nyárnak és az ősznek és a tavasznak, az ifjúságnak és az öregségnek, a tettnek és a nyugalomnak. Ferdén haladó Napunk alatt az emberek minden cselekvése forgandó, mint az évszakok.”²⁹ Már Herder is analógiás utalásként használja a Prédikátor bölcsességét annak a tudományos elméletnek a szem-

²⁴ KÖLCSEY, *i. m.* III. 301. Szemere Pálhoz, Cseke, 1823. júl. 28. HERDER *Ideen*. III. 211; „Alles dies ist wahr und unleugbar; da vieles davon aber auch ohne den römischen Bischof geschehen konnte,“; *uo.* 215: „Das Band endlich, dadurch alle römischkatholischen Länder unleugbar vereint wurden, die lateinische Mönchssprache, hatte auch manche Knoten. Nicht nur wurden die Muttersprachen der Völker, die Europa besassen, und mit ihnen die Völker selbst in Roheit erhalten“; *uo.* 216: „Wenn die Frucht reif ist, zerspringt die Schale.“

²⁵ Vö. ZSIRMUNSZKIJ, Viktor Makszimovics, *Herder élete és munkássága*. Ford. Kiss János, 407. In *Irodalom, poétika*. Bp., 1981; IGGERS, Georg G., *A német historizmus. A német történelemfelfogás Herdertől napjainkig*. Bp., 1988, 61.

²⁶ ZSIRMUNSZKIJ, *i. m.* 472.

²⁷ KÖLCSEY, *i. m.* I. 1044.

²⁸ HERDER, *Eszmék*, 333–336.

²⁹ *Eszmék*, 75; *Ideen*, I. 29: „Jetzt ist der Inhalt des Predigerbuches das Symbol nderer Erde.

létetésére, mely szerint a Föld tengelyének az ekliptikával bezárt szöge — az évszakok változatosságának okozásán túl — rendkívüli jelentőséggel bír a földi élet kialakulása és léte szempontjából; ez az a bizonyos véletlen, amelytől az egész élő világ léte függ.³⁰ Ennek következtében Herder, ahogy a salamoni parafrázis tanúsága szerint versében majd Kölcsy is, nagy jelentőséget tulajdonít az évszakoknak: „Ez határozza meg az emberi élet hosszúságát vagy rövidségét, erőink mértékét, az emberi korszakok fordulóit, dolgaink váltakozását, a jelenségeket és gondolataink, döntéseink és tetteink semmisségét vagy tartósságát; mert [...] mindez végeredményben a nap- és évszakok egyszerű törvényéhez kapcsolódik.”³¹ De a Prédikátor bölcsességét idézi az emberi történet eseményeire alapozható filozófiai következtetés kapcsán is: „A történelemben tehát minden mulandó; templomán ez a felirat áll: Hívság és Elmúlás. Elődeink porán lépkedünk [...] Árnyékként vonul el előttünk Egyiptom, Perzsia, Görögország, Róma, árnyékként lép ki valamennyi a sírjából, és jelenik meg a történelemben ... a Természettől függünk [...] változékony dolgok láncolatába kapcsolódva, nekünk is az ő körforgásának törvényeit kell követnünk, tehát a keletkezés, a lét és az elmúlás törvényeit.”³²

2. vszk. Kölcsy versének felépítése és gondolatmenete bizonyos hasonlóságot mutat Herder főművének szerkezetével, mely elsőként az emberi történet színterét, a világ-mindenséget, és azon belül a Földet mutatja be,³³ a világ keletkezésének panteisztikus-theisztikus szemléletének megfelelően a lehetséges világok sokaságában gondolkodva. Ehhez közel állt Kölcsy gondolkodása³⁴ is: „Mi többnyire beérjük azzal, hogy a Földet lebegő porszemnek tekintsük abban a nagy örvényben, ahol Földek futják be pályájukat a Nap körül [...] talán több ilyen Naprendszer mozog az Ég szétszórt tereiben, míg nem képzelőerőnk és értelmünk egyaránt belevész a mérhetetlenségnek és az örök nagyságnak ebbe a tengerébe, sehohsem levén kiutat vagy nyugvópontot.”³⁵ Herder szóhasználatával esik egybe (unsere Erde) a Kölcsy által használt „földünk” forma is.

Alles hat seine Zeit: Winter und Sommer, Herbst und Frühling, Jugend und Alter, Wirken und Ruhe. Unter unserer schräge gehenden Sonne ist alles Thun der Menschen Jahresperiode.”

³⁰ Vö. *Eszmék*, 74–75.

³¹ *Eszmék*, 75; *Ideen*, I. 28–29: „Hiernach wurde auch die Länge und Kürze des menschlichen Lebens, mithin das Mass unserer Kräfte, die Revolutionen des menschlichen Alters, die Abwechslungen unserer Geschäfte, Phänomene und Gedanken, die Nichtigkeit oder Dauer unserer Entschlüsse und Thaten bestimmt; denn alles dies, werden wir sehen, ist zuletzt an dies einfache Gesetz der Tages- und Jahreszeiten gebunden.”

³² *Eszmék*, 403; *Ideen*, III. 52: „Vorübergehend ist also alles in der Geschichte; die Aufschrift ihres Tempels heisst: Nichtigkeit und Verwesung. Wir treten den Staub unserer Vorfahren [...] Wie Schatten gingen uns Aegypten, Persien, Griechenland, Rom vorüber; wie Schatten steigen sie aus den Gräbern hervor und zeigen sich in der Geschichte.”; uo. 53: „Wir [...] hängen von allem in der Natur ab; in eine Kette wandelbarer Dinge verflochten, müssen auch wir den Gesetzen ihres Kreislaufs folgen, die keine anderen sind als Entstehen, Sein und Verschwinden.”

³³ *Eszmék*, 57: „Az emberi faj történetéről szóló filozófiának, ha valamelyest rá akar szolgálni erre a névre, az Éggel kell kezdenie. Hiszen lakhelyünk, a Föld önmagában semmi.”; *Ideen*, I. 15: „Vom Himmel muss unsere Philosophie der Geschichte des menschlichen Geschlechts anfangen, wenn sie einigermaßen diesen Namen verdienen soll. Denn da unser Wohnplatz, die Erde, nichts durch sich selbst ist.”

³⁴ SZAUDER, *Kant*, 167; NÉMETH G. Béla, *A magát formáló ember, a történelmet alakító személyiség*. In „*A mag kike*”.

³⁵ *Eszmék*, 58; *Ideen*, I. 16: „Wir begnügen uns meistens, die Erde als ein Staubkorn anzusehen, das in jenem grossen Abgrunde schwimmt, wo Erden um die Sonne [...] vielleicht mehrere solche Sonnensysteme in zerstreuten Räumen des Himmels ihre Bahnen vollenden, bis endlich die Einbildungskraft sowohl als der Verstand in diesem Meer der Unermesslichkeit und ewigen Gosse sich verliert und nirgend Ausgang und Ende findet.”

Az emberiségnek *hangyához*, *hangyabolyhoz* való hasonlítása szintén közhely, ami az *Eszmék* bevezetőjében Herdernél is előfordul: „Erővel védekeznek az ellen, hogy az emberi nemet hangyabolynak tekintsek [...] ahol a Föld két legnagyobb tirannusa, a Véletlen és az Idő, végül is nyomtalanul elsöpri a hangyabolyt, és a felszabadult helyet egy másik, szorgoskodó fajjal tölti be, amelyet később szintén nyomtalanul elsöpörnek. — A büszke ember tiltakozik az ellen, hogy nemét a Föld ilyen fajzatának és a mindent szétromboló elmúlás zsákmányának tekintsük; de vajon a történelem és a tapasztalat nem kényszeríti-e rá ezt a képet?”³⁶ Az első könyv befejező fejezete, úgy tűnik, nem független a vanitas-irodalom ihletésétől, költői stílusán nem csak a Sturm und Drang szenvedélyes átéltsége hagyta rajta a nyomát: „Balgák uralkodtak a bölcsék tanácsain, és tékozlók aratták le a gyarapító szülők szellemi kincseit. Mily kevésbé számíthat az ember evilági élete öröklétre, a kerek, folyton mozgó Föld mily kevésbé maradandó alkotások műhelye, örök növények kertje, örök hajlék ábrándképe [Luftschloss]. Jövünk és megyünk, minden pillanat ezeket hoz és visz el a Földről, amely menedék a vándornak, üstökös, amelyen vándormadarak érkeznek és sietnek tova.”³⁷ A világ, az emberi élet, a mindenség egyetemes mulandóságáról értekezve idéz egy versrészletet, amely akár ihletője is lehetett volna a *Vanitatumnak*; a témán és a hangnemen túl egyedül a 8/7-es periódus kapcsolja össze a két verset:

In voller Jugend glänzen sie,
Da schon Jahrtausende vergangen:
Der Zeiten Wechsel raubet nie
Das Licht von ihren Wangen.

Hier aber unter unserm Blick
Verfällt, vergeht, verschwindet alles:
Der Erde Pracht, der Erde Glück
Droht eine Zeit des Falles.³⁸

³⁶ *Eszmék*, 50; *Ideen*, I. 11: „Sie wehren sich mit Macht, das menschliche Geschlecht nicht als einen Ameisenhaufen zu betrachten [...] wo endlich die zwei grössten Tyrannen der Erde, der Zufall und die Zeit, den ganzen Haufen ohne Spur fortführen und den leeren Platz einer anderen fleissigen Zunft überlassen, die auch so fortgeführt werden wird, ohne dass eine Spur bleibe. — Der stolze Mensch wehrt sich, sein Geschlecht als eine solche Brut der Erde und als einen Raub der alles zerstörenden Verwesung zu betrachten; und dennoch dringen Geschichte und Erfahrung ihm nicht dieses Bild auf?“ — Herder stílusának érzékeltetésére idézünk még egy példát: *Eszmék*, 265: „Itt kellett tehát az áttelepült népnek a maga módján darázsfészket vagy hangyabolyt építenie.“; *Ideen*, II. 196: „Hier also kam das verpflanzte Volk darauf, sich selbst ein Wespennest oder einen Ameisenhaufen zu bauen nach seiner Weise.“

³⁷ *Ideen*, I. 165: „Narren herrschten über die Ratschläge der Weisen, und Verschwender erbten die Schätze des Geistes ihrer sammelnden Eltern. So wenig das Leben des Menschen hienieden auf eine Ewigkeit berechnet ist, so wenig ist die runde, sich immer bewegende Erde eine Werkstatt bleibender Kunstwerke, ein Garten ewiger Pflanzen, ein Luftschloss ewiger Wohnung. Wir kommen und gehen, jeder Augenblick bringt Tausende her und nimmt Tausende hinweg von der Erde, sie ist eine Herberge für Wanderer, ein Irrstern, auf dem Zugvögel ankommen, und Zugvögel wegeilen.“

³⁸ *Ideen*, I. 169. A hiú pompa elítélésére tesz hasonló értelmű általánosítást Herder, a kínai mandarinok „talmi pompáját” (der leere Prunk) tárgyalva: *Eszmék*, 211: „Ugyanezt mondhatjuk a külsőséges emberi szokások megaanyi változatáról, mi több, a földkerekség minden jelenségéről.“; *Ideen*, 157: „So ist's mit allen Gewohnheiten der vielgestaltigen menschlichen Form, ja mit allen Erscheinungen auf unserer runden Erde.“

A vanitas-irodalom képkincséhez Herder a könyv több helyén szívesen nyúl a későbbiekben is: „Házainkat jégre építjük, betűinket a tenger hullámaira rójuk; a hullám eliramlik, a jég elolvad, és bolygónk épp úgy eltűnik, mint gondolataink.”³⁹

3. vsz. A legsúlyosabb bírálatot az *Eszmé*kben a humanitás magasztos ideáival ellentétes dolgok kapják, az emberi butaság és a hatalmi örületek egymást átszövő változatai. Herder illúziótlan antropológiai szemlélete mindegyikre az ember ellentmondásos természetében találta meg a magyarázatot: „Az emberek nagyobbik része állat [...] Az egész életen keresztül uralkodni akar az állat az embereken, és legtöbbször hagyják is tetszése szerint uralkodni magukon.”⁴⁰ Ennek következménye az emberi történet tragikumai: „mert nem a humanitás, hanem a szenvedélyek kerítették hatalmukba a Földet, és népei, mint a vadállatok egymás felé és egymás ellen törtek.”⁴¹ Herder az ember állati természetéből vezeti le a vezérek iránti szükségletüket; talán ez a szemlélet ösztönözhetette Kölcseyt állathasonlati merészen deszakralizáló használatára: „Az az ember, akinek úrra van szüksége, állat [...] Az ember fogalmában nincs benne egy számára szükséges zsarnoknak a fogalma, aki szintén ember volna.”⁴² A humanitás ilymódon felfogott embereszménye jegyében tekint végig elítélőleg a história híres hősein,⁴³ a nagy hódítók uralkodásában kemény szavakkal ítélve el az embertelenséget: „A világ híres nevei az emberi nem gyilkosai, megkoronázott vagy korona után törő hentesek voltak, és ami még szomorúbb, ezért álltak a legnemesebb emberek testvéreik által szükségbe taszítva az elnyomás eme fekete dobogóján.”⁴⁴ Herder a felvilágosodás történet-szemlélete alapján leleplezi a szentnek tekintett uralkodói hatalom forrását, hiszen az egymással versengő zsarnokok közül a győztes „a nép új atyja, azaz a fölényben lévő rablóbanda vezére.”⁴⁵ Időben és témában a *Vanitatum*hoz közeli *Zsarnok* című versben hasonlóan leplezi le Kölcsey a korlátlan egyeduralkodó hatalmának természetét, mint korábban Herder: „A nagy államokban százaknak kell éheznie, hogy e g y dőzsöljön és dűskáljon; tízezreket kell elnyomni és halálba kergetni, hogy e g y megkoronázott örült vagy bölcs a saját fantáziáját megvalósítsa.”⁴⁶ Rómát a véres és embertelen zsarnokság

³⁹ *Eszmé*k, 405; *Ideen*, III. 54: „So bauen wir aufs Eis, so schreiben wir in die Welk des Meeres; die Welk verausscht, das Eis zerschmilzt, und hin ist unser Palast wie unsere Gedanken.”

⁴⁰ *Ideen*, I. 165: „Der grösste Teil der Menschen ist Tier [...] Lebenslang will das Tier Über den Menschen herrschen, und die meisten lassen es nach Gefallen über sich regieren.”

⁴¹ *I. m.* II. 77: „denn nicht Humanität, sondern Leidenschaften haben sich der Erde bemächtigt und ihre Völker wie wilde Tiere zusammen und gegeneinander getrieben.”

⁴² *Uo.* 79: „Der Mensch, der einen Herrn nötig hat, ist ein Tier [...] Im Begriff des Menschen liegt der Begriff eines ihm nötigen Despoten, der auch Mensch sei, nicht.”

⁴³ *Uo.* 77: „Nun aber waren es meistens Helden, d. i. ehrsüchtige, mit Gewalt begabte oder listige und unternehmende Menschen, die den Faden der Begebenheiten nach Leidenschaften ausspannen und, wie es das Schicksal wollte, ihn fortwebten.”

⁴⁴ *Uo.* „Die berühmtesten Namen der Welt sind Würger des Menschengeschlechts, gekrönte oder nach Kronen ringende Henker gewesen, und was noch trauriger ist, so standen oft die edelsten Menschen notgedrungen auf diesem schwarzen Schaugerüst der Unterjochung ihrer Brüder.” — Herder szerint az *emberséget* „a hódítás eszeveszett vágya” (toller Eroberungsgeist) akadályozza a világban: *Eszmé*k, 227; *Ideen*, II. 169.

⁴⁵ *Eszmé*k, 267; *Ideen*, II. 198: „wer diese in seiner Gewalt hat, ist der neue Vater des Volks, d. i. der Anführer einer überwiegenden Räuberbande.”

⁴⁶ *Ideen*, II. 49: „In grossen Staaten müssen Hunderte hungern, damit e i n e r prasse und schwelge; Zehntausende werden gedrückt und in der Tod gejagt, damit e i n gekrönter Thor oder Weiser seine Phantasia ausführe.”

jelképeként itéli el *rablóbarlangnak*⁴⁷ nevezve; a hódító Róma történeti szerepéről lesújtó véleményt mond: „És mit hozott ez a fáradozás? Pusztulást és rombolást.”⁴⁸

A hunok történetével viszonylag bőven foglalkozik; Attila „Gallia közepéig dült [...] Aquilejat feldúlta, Milánót kifosztotta, Paduát felégette”, és megadja a névnek közel azt az alakját, melyet Kölcsy használ: „Ő volt Etsel király, akit több német nép költeménye megnevez [...] hasonlóan ő a szörny, akinek az érdemen és a festményeken szarvakat költöttek, és akinek a népéből erdei manó- és koboldfajzatot csináltak.”⁴⁹

Herder mindenütt a Sándor (Alexander) alakot használja, mint a versben Kölcsy; Kölcsy azonban az ugyanezen évben keletkezett *Töredékek*ben a Nagy Sándor formát is.⁵⁰ Véletlen is lehet a Nagy Sándorral kapcsolatban egy egészen közel eső jelzőhasználat (csillogó — glänzend), de ezen túl is figyelemreméltó a herderi mondat, Kölcsy hasonlatainak természetéhez közel eső, belső iróniája: „Sándor ragyogó győzelmeivel elkuglizta az állam egész épületét.”⁵¹

4. vsz. Az előző versszak deheroizáló szemlélete folytatódik itt is, és terjed tovább, egyre magasztosabb eszmékre. A hősi eszmény elutasítása már nem csak a saját örültektől vezérelt hódítókra vonatkozik, hanem a közjóért — és nem mellékesen — az örök híret tevékenykedőkre is. A rómaiaknak Herder által elismert egyetlen kiemelkedő tulajdonsága a virtus, „a római bátorság”⁵² a versben szintén kritika alá esik, miáltal az ifjúság nevelésének — Kölcsy által mindenkor elismert⁵³ — példaképei sem kerülnek el a sorsukat. A humanitás szemszögéből nézve a római virtus sem lehet igazán követhető eszmény, mert túl nagy árat kellett érte az emberiségnek fizetnie: „Hadvezérek óriások módjára lépnek egyik világrészből a másikba, népek sorsát hordva könnyed és kemény kezükben. Trónokat rúgnak fel, szinte oda sem pillantva; egyetlen szavuk dönt milli-ök életéről vagy haláláról. Mily veszedelmes magaslatoakra hágtak! Túl költséges volt a játék, melyet koronákkal, ember- és aranymilliókkal űztek!”⁵⁴

Herder általában elismeréssel nyilatkozik Szokratészről, de nem hagyja kritika nélkül: „semmilyen találmányt, semmilyen új tant nem jegyzett be sajátjaként az idők könyvébe, és semmi más nem avatta a világ példaképévé, mint módszere és életstílusa, maga alkotta erkölcsi formátuma, amelyet igyekezett másokra is átruházni, végül elsősorban az a mód, ahogyan meghalt. [...] Kevés hozzá méltó tanítványt nevelt [...] és kiváló módszere legközelebbi tanítványainak száján könnyen torzult gúnyos élcelődéssé és szofizmává, mihelyt az ironikus kérdéseket olyan emberek tették fel, akikből hiányzott Szokratész szellemi és szívbéli nagysága.”⁵⁵

⁴⁷ Vö. *Eszmék*, 372.

⁴⁸ *I. m.* 364; *Ideen*, III. 23: „Und was war der Erfolg dieser Mühe? Zerstörung und Verheerung.”

⁴⁹ *Ideen*, III. 165: „zersörte bis in die Mitte Galliens [...] Aquileja zerstörte, Mailand plünderte, Pavia verbrannte [...] Er ist der König Etsel, den Gedichte mehrerer deutscher Völker nennen, [...] desgleichen ist er das Ungeheuer, dem man auf Münzen und in Gemälden Hörner andichtete, ja dessen ganzes Volk man zu einer Waldteufel- und Alrunenbrut machte.”

⁵⁰ KÖLCSEY, *i. m.* I. 1080.

⁵¹ *Eszmék*, 340; *Ideen*, II. 252: „Gleichergestalt stellte Alexander mit seinen glänzenden Siegen das ganze Gebäude seines Staats auf eine Kegelspitze.”

⁵² *Eszmék*, 384; *Ideen*, III. 38: *der römische Mut*.

⁵³ KÖLCSEY, *i. m.* I. 1099, 1104.

⁵⁴ *Eszmék*, 384; *Ideen*, III. 38: „Wie Riesen schreiten ihre Feldherren von einem Weltteil zum anderen und tragen das Schicksal der Völker in ihrer festen, leichten hand. Ihr Fuss stösst Throne vorübergehend um; eins ihrer Worte bestimmt das Leben oder den Tod von Myriaden. Gefährliche Höhe, auf welcher sie standen! zu kostbares Spiel mit Kronen und Millionen an Menschen und Golde!” — Vö. még *Eszmék*, 395.

⁵⁵ *Eszmék*, 314–315; *Ideen*, II. 232–233: „denn keine Erfindung, keine neue Lehre ist's, die er, ihm eigen, ins Buch der Zeiten verzeichnet; nur durch seine Methode und Lebensweise, durch

A Herder által elismert történeti szereplők közé tartozik Cato is, de nem mulasztja el róla megjegyezni: „a rabszolgakereskedelem és -idomítás virágzó római mesterség volt, melyet maga Cato sem szégyellt.”⁵⁶ Cato neve az 1823-as évben Körner Szemere által fordított *Zrínyije* kapcsán merül fel Kölcsey levelezésében;⁵⁷ a fordítás kritikai fölülvizsgálata alkalmat adhatott Kölcseynek a hősi önfeláldozáson való alaposabb elgondolkodásra; és hogy ez a meditáció talán hosszan elnyúló lehetett, jelentheti ezt az évvel későbbi, a darab előadás alkalmából keletkezett *Körner Zrínyijéről* című írása.

Az önfeláldozó erény nagy példáról mondott Kölcsey-ítélet megkérdőjelezi a bármely eszméért vállalt halál dicsőségének közhelyét, hiszen pusztá öncsalás a dicső halál, ha a világ valóban olyan, amilyennek Herder lenni állítja: „Brutus elsüllyed, Antonius diadalt arat; Germanicus elbukik, Tiberius, Caligula, Nero kezükben tartják a hatalmat; Ariszteidészt száműzik, Konfuciusz nem talál menedékre, Szókratész, Phokión, Seneca meghaltak. Mindenütt világosan felismerhető a tétel: »Ami van, az van; ami létrejöhet, az létrejön; ami elpusztulhat, az elpusztul«; szomorú azonban ez az igazság, mert lépten-nyomon azt a második tételt sugallja nekünk, hogy Földünkön a kegyetlen hatalom és növére, az ármányos fortély győz.”⁵⁸

5. vsz. A deheroizálás logikája szerint a virtus birtoklói közül a filozófusokat és a művészeket is meg kell fosztani kivételes rangjuktól. A bölcselkedés kilátástalanságáról a kétely megismerése is meggyőzhette Kölcseyt; hasonlóképpen az iskolai katedrafilozófiák természetlen fáradozásai. Az iskola és az élet (világ) filozófiája egyformán csak a kételyt erősíti, amint ezt az *Iskola és világ* című írása tanúsítja.

Herder, amikor az *Eszmé* bevezetőjében óv a történetről való filozofálásnak az empirikus vizsgálatokat nélkülöző, pusztá spekulációra való alapozása ellen, akkor nem pusztán a történetbölcséletre érthető kijelentést tesz: „Aki pusztán metafizikai spekulációkra törekszik, annak jó a rövidebb út is; úgy vélem azonban, hogy e spekulációk, a természet tapasztalataitól és analógiáitól elszakadva légvárakat építenek, ami ritkán vezet célra.”⁵⁹ A görög filozófiáról pedig a következő ítéletet mondja: „filozófiájuk legnagyobb része is spekuláció volt, már-már babonákkal határos [...] Platon felépítet egy eszményi köztársaságot, amely sehol sem valósulhatott meg, Dionüsziosz udvarában a legkevésbé.”⁶⁰

die moralische Bildung, die er sich selbst gegeben hatte und anderen zu geben suchte, vorzüglich endlich durch die Art seines Todes ward er der Welt ein Muster. [...] Er hat wenige seiner ganz würdige Schüler gezogen [...] und seine vortreffliche Methode im Mund seiner nächsten Schüler gar zu leicht in Spöttereien und Sophismen ausarten konnte, sobald es dem ironisch Fragenden am Geistes — und Herzenscharakter Sokrates' fehlte.”

⁵⁶ *Eszmé*, 378; *Ideen*, III. 33: „der Handel mit ihnen, ja die Abrichtung derselben war ein grosses Gewerbe Roms, dessen sich auch Cato nicht schämte.”; *Ideen*, III. 38: „Ich sollte [...] Catonen [...] loben.”

⁵⁷ KÖLCSEY, *i. m.* III. 286.

⁵⁸ *Eszmé*, 406; *Ideen*, III. 54: „Ein Brutus sinkt, und Antonius triumphiert; Germanicus geht unter, und Tiberius, Caligula, Nero herrschen; Aristides wird verbannt; Confucius flieht umher; Sokrates, Phocion, Seneca sterben. Freilich ist hier allenthalben der Satz kenntlich: 'Was ist, das ist; was werden kann, wird; was untergehen kann, geht unter;' aber ein trauriges Anerkenntnis, das uns allenthalben nichts als den zweiten Satz predigt, dass auf unserer Erde wilde Macht und ihre Schwester, die boshafte List, siege.”

⁵⁹ *Eszmé*, 51; *Ideen*, 12: „Wer bloss metaphysische Spekulationen will, hat sie auf kürzerem Wege; ich glaube aber, dass sie, abgetrennt von Erfahrungen und Analogien der Natur, eine Luftfahrt sind, sie selten zum Ziele führt.”

⁶⁰ *Eszmé*, 313, 315; *Ideen*, II. 231, 233: „auch der grösste Teil seiner Philosophie war Spekulation, die sogar bis an den Aberglauben grenzte. [...] Plato schuf eine idealische Republik, die nirgend, am wenigsten an Dionysius' Hofe, Platz fand.”

6. vszk. Demoszthenész kapcsán kétszer használ a *dörgő* szóhoz közeli formát Herder: „Ugyanilyen sivár állapot volna [...] ha a Demoszthenészek örökké mennydörögnének”, és Ciceró „Ékesszólása nemcsak világhírességben és filozófiai szabadságban múlja felül Demoszthenész dörgedelmeit.”⁶¹

Xenophon szintén a kiválók között foglal helyet, egyetlen kritikai jellegű megjegyzés éri: „Xenophon, az államférfi és hadvezér, rossz állami alkotmányokat ír le; de nem tud rajtuk változtatni.”⁶²

Pindaroszt Pheidiasz előtt néhány bekezdéssel említi Herder a görög kultúra tárgyalásakor; a következőt írja: „A görög játékok dalai, szertartásai és magasztos fogalmai híján Pindarosz ódái a részegség kitöréseinek tűnnének.”⁶³

Néhány bekezdéssel alább szól Pheidiasz Jupiter szobráról, melyet Herder mindig rendkívüli tisztelettel említ, mint a művészet egyik legnagyobb alkotását tartja számon. Ugyanakkor Herder megadja azokat a fogódzókat, melyek radikális következtetéseinek levonásától tartózkodik, de Kölcsey számára az *Eszmék* módszerét követve természetesen módon adódnak. Herder a görög művészet gyökereivel kapcsolatban írja: „Még a néger népek is fétisként jelenítik meg istenüket, és a görögökről tudjuk, hogy istenképzeteik forrását az ősidőkben egy-egy kő vagy telerajzolt fatölg alkotja.” És néhány sorral lejjebb Homérosszal kapcsolatban: „Ő adta Pheidiasznak a Jupiter szobor fenséges eszméjét”.⁶⁴ Kritikusan szemlélve a Jupiter szobrot, eltűnik belőle a szentség és a fenség Herder által neki tulajdonított értéke. A két idézet összekapcsolását és egymásra vonatkoztatását Kölcsey a *Vanitatumon* kívül a *Töredékben* is megteszi; talán az eldönthetetlen, melyik a korábbi: „A kóborló kalmukcsoporttól [...] Phidias Jupiterét imádó görögig épp olyan nagy a köz”; néhány bekezdéssel alább található a következő: „Jupiter s Osiris mind a kettő kép, s mind a kettő symbolon [...] az olympiai hasonlításban Jupiter s a laponnak faragatlan kődarabjai [...] tagadhatatlanul egy eredetűek”.⁶⁵

7. vszk. A felvilágosodás szemlélete nem csak az élet lényegére, hanem a lelki reakciókra is fiziológiai magyarázatokat igyekszik találni. Ennek hatását érezni a 4. versszakban és itt is. Hasonló tudományos igényű fejtegetések sorával találkozni a második könyv fejezeteiben, de szövegszerű kapcsolódást nem lehet találni az *Eszmék* és a *Vanitatum* ezen részei között. Hasonló elméleteket Kölcsey más szerzőknél is találhatott, melyeket részint, amint a mesmerizmusról közel a *Vanitatum* keletkezésének idejében kezdett el írni, kritikával szemlélt.⁶⁶

Az elektromosság még nem teljesen ismert, titokzatos, misztikus jelensége alkalmasnak tűnt az élet lényegének magyarázatára; Herder tisztában van a tudásnak ezen a területén mutatkozó hiányosságaival: „A levés legmélyebb szakadékaiban, ahol az élet csíráit látjuk, a vizsgálatlan és annál hatékonyabb elemeket fogjuk érzékelni, melyeket a fény, az éther, az élet melege tökéletlen neveivel nevezünk meg, és talán ez a Mindenek Teremtőjének öntudata, miáltal Ő mindent életrekel, mindent felmelegít. Ezer

⁶¹ *Eszmék*, 339, 390; *Ideen*, II. 251; III. 42: „Eben so eingeschränkt wäre es, wenn [...] ihre Demosthene ewig donnern sollen”, „Seine Beredsamkeit übertrifft die Donner des Demosthenes”.

⁶² *Eszmék*, 315; *Ideen*, II. 233: „Der Staatsmann und Kriegsführer Xenophon schildert schlechte Staatsverfassungen; er kann sie aber nicht ändern.”

⁶³ *Eszmék*, 288; *Ideen*, II. 213: „Ohne Gesang, ohne jene Feierlichkeiten und hohen Begriff der Griechen von ihren Spielen, müssen Pindars Oden uns Ausbrüche der Trunkenheit schein”.

⁶⁴ *Eszmék*, 290, 291; *Ideen*, II. 214: „Selbst Negervölker machen sich ihren Gott in einem Fetsch gegenwärtig, und von den Griechen weiss man, dass ihre Vorstellung der Götter uralters von einem Stein oder einem bezeichneten Klotz ausging.” „Er gab dem Phidias jene erhabene Idee zu seinem Jupiter, welcher dann die anderen Abbildungen dieses Götterkünstlers folgten.”

⁶⁵ KÖLCSEY, *i. m.* III. 1035, 1037.

⁶⁶ Vö. *i. m.* I. 977–996: *Levelék a mesmerizmusról*.

és millió szervezetbe kiáradva tisztul mind finomabbá és finomabbá ez az égi tűzfolyam [...] Talán testünk alkotmánya is épp emiatt lett fölépítve, hogy a magunk durva részeinknek megfelelően, ebből az elektromos folyamból többet vehessünk magunkra, többet dolgozhassunk magunkba”.⁶⁷ „Nem csak a hideg és a forró egyedül az, ami a levegőből reánk hat [...] Benne hat az elektromos tűzfolyam, ez a hatalmas és állati befolyásában számunkra még majdnem ismeretlen lény.” [...] „Az atmoszféra az, amely bennünket körülvesz, és az elektromos tenger az, amelyben élünk; azonban mindkettő (és valószínűleg velük együtt a mágneses folyam) örök mozgásban van.”⁶⁸ Az emberi élet létrejötte is ezekkel a tudományos fejtegetésekkel kapcsolódik össze: „A Földön Prométheusz alkotott; megmintázta a földhözragadt, lágy anyagot, és annyi fényes szikrát és szellemi erőt hozott a magasból, amennyit ebben a naptávolságban, ilyen és nem más fajsúlyú tömegben hatalmába tudott keríteni.” [...] „Ha a levegőnek és az időjárásnak oly nagy hatalma van rajtunk és az egész Földön, akkor meglehet, hogy a gyarapodás során hol egy elektromos szikra, amely tisztábban gyúlt ki az emberi teremtményben [...] határozta meg és módosította az emberiség legnagyobb periódusait és revolúciót.”⁶⁹

A természettörténetként szemlélt élet számára inkább az anyagi, mint a lelki tényezők a meghatározóak, és elsősorban az anyag körforgását látja a szerves világ jelenségeiben is; ami — noha egészen más alapokon — a Prédikátor bölcsességével látszik rokonságban lenni, miszerint *nincs új a nap alatt, ahol minden ismétlődik*: talán ezért beszél Herder a következő fogalmakról: „a teremtéstörténet kereke” (das Rad der Schöpfungsgeschichte), „a létezés kereke” (das Rad des Werdens), „a teremtmények kereke” (das Rad der Geschöpfe);⁷⁰ az organikus szemlélet jegyében mindezt kiterjesztve a Földre is: „Azonban a Föld nagy szervezetének is meg kell találnia saját sírját, amelyből, ha eljön az ideje, új alakban szökken föl.”⁷¹ „Ám az elmúlás sohasem érinti a Természet lényegét, mert a Természet a romhalmazok fölé magasodva mindig Főnixként éled újjá hamvaiból, és ifjonti erővel szökken virágba. Lakhelyünknek és a Föld minden anyagának felépítése tehát egymaga is elegendő ahhoz, hogy felkészítsen bennünket az emberi

⁶⁷ *Ideen*, I. 147–148: „In den tiefsten Abgründen des Werdens, wo wir keimendes Leben sehen, werden wir das unerforschte und so wirksame Element gewahr, das wir mit den unvollkommenen Namen Licht, Aether, Lebenswärme benennen, und das vielleicht das Sensorium des Allerschaffenden ist, dadurch er alles belebt, alles erwärmt. In tausend und Millionen Organe ausgegossen, läutert sich dieser himmlische Feuerstrom immer feiner und feiner: [...] Vielleicht ward unser Körpergebäude auch eben deswegen aufgerichtet, dass wir, selbst unseren gröberen Teilen nach, von diesem elektrischen Strom mehr an uns ziehen, mehr in uns verarbeiten könnten” [...].

⁶⁸ *I. m.* I. 218, 220: „Nicht Hitze und Kälte ist's allein, was aus der Luft auf uns wirkt der elektrische Feuerstrom, dies mächtige und in seinen animalischen Einflüssen uns noch fast unbekanntes Wesen.” „Es ist eine Atmosphäre, die uns umgibt, e i n elektrisches Meer, in dem wir leben; beide aber (und wahrscheinlich der magnetische Strom mit ihnen) sind in einer ewigen Bewegung.”

⁶⁹ *Eszméék*, 77, 79; *Ideen*, I. 30: „Auf dieser war Prometheus Schöpfer; er formte aus niedergeschlagenem weichen Thon und holte aus der Höhe so viel lichte Funken und geistige Kräfte, als er in diser Sonnenentfernung und in einer spezifisch so und nicht anders schweren Masse habhaft werden konnte.” „Wenn Luft und Witterung so vieles über uns und die ganze Erde vermögen, so war's auch vielleicht im Grösseren hier e i n elektrischer Funke, der in diesem menschlichen Geschöpf reiner traf [...] was uns kie grössten Perioden und Pevolutionen der Menschheit bestimmt und geändert hat.”

⁷⁰ *Ideen*, II. 113, 114, 115.

⁷¹ *I. m.* II. 115: „Auch der grosse Organismus der Erde muss also fein Grab finden, aus dem er, wenn seine Zeit kommt, zu einer neuen Gestalt emporsteigt.”

történelem esendőségére és változékonyságára.”⁷² A kezdet és a vég fogalmai nem csak hogy viszonylagosak, szinte el is tűnnek: „Vesd el a külső burkot, a teremtésben ez nem halál. Minden pusztulás átmenet a magasabb életre.”⁷³

Az ilyen szigorú törvények által áthatott világban kevés hely marad az isteni gondviselésnek, és ezzel együtt a hit és a remény klasszikusan keresztény erényeinek, melyeknek érvénye megkérdőjeleződik Herdernél is, aki azonban a vallás kultúráló, humanizáló hatását mindenkor elismeri: „Aminthogy a halhatatlanság hite és reménye a vallással összekapcsolódott, és az emberek között általa megalapozott volt, a dolgok természete szerint újból ismételt az istennek és az embernek a fogalmától csaknem elválaszthatatlan. [...] A Földön minden tákolmány, és örökkön-örökké tökéletlen tákolmánynak kell-e maradnia, amint az emberi nemnek mezítlén árnyékok nyájának, melyet álmai hajszolnak? Itt fűzte össze nemünk minden szükségét és reményét a vallás hitté, és lett a humanitás halhatatlan koronája.”⁷⁴

8. vsz. Az emberiség történetének vizsgálatában Herder számára fontos szempont, hogy a történet folyamata mennyiben járult hozzá „az egyes emberek boldogságához?” De mivel az *egyés* esetleges a történelemben, ezért tágabb körben vizsgálja a problémát: „Miben rejlik az emberek üdvössége?”⁷⁵ Az ókor történetét áttekintő fejezetek után megvont mérleg lesújtó eredményt mutat: „Mindenuzt csak pusztulást látunk [...] A nemzetek felvirágoznak, és elhervadnak [...] Adjuk csak össze a népek boldog és boldogtalan korszakait [...] mily roppant negatív szám lesz az eredmény!”⁷⁶

A „jövendő hír halhatatlansága”, „az örök dicsőség bizonyos reménye” utáni sóvárgás nem volt idegen az ifjú Kölcseytől sem, Kállay Ferencnek ír erről: „de van mégis, amitől függenünk kell, mint az olympiai bajnoknak a *bírótól*, s ezen bíró nem egyéb, hanem a *közhér*, a *dicsőség*”.⁷⁷ A versnek ezen a helyén Kölcsey kétségkívül önmagához is szól, saját magán is kritikát gyakorol; de amint a *Parainesis* tanúsítja, mindenkor eszménye maradt a közhírré törekvő ember, és erre Herder művében is ösztönzést találhatott.⁷⁸ Noha egy pusztulásra szánt világban Herder maga is kétségbe vonja Homéroszról szólva, az örök hírnév lehetőségét a Földön: „alkotójukat művészetének

⁷² *Eszmék*, 70; *Ideen*, I. 25: „Nie aber trifft dieser das Innere der Natur, die über allen Ruin erhaben, immer als Phönix aus ihrer Asche ersteht und mit jungen Kräften blüht. Schon die Bildung unseres Wohnhaufes und aller Stoffe, die es hergeben konnte, muss uns also auf die Hinfalligkeit und Abwechslung aller Menschengeschichte bereiten; mit jeder nähern Ansicht erblicken wir diese mehr und mehr.

⁷³ *Ideen*, I. 150: „Nehmt die äussers Hülle weg, und es ist kein Tod in der Schöpfung. Jede Zerstörung ist Uebergang zum höheren Leben.”

⁷⁴ *Ideen*, I. 138–139: „Dass mit der Religion also auch Hoffnung und Glaube der Unsterblichkeit verbunden war und durch sie unter den Menschen gegründet wurde, ist abermals Natur der Sache, vom Begriff Gottes und der Menschheit beinahe unzertrennlich. [...] Alles auf der Erde ist Stückwerk; und soll es ewig und ewig ein unvollkommenes Stückwerk, so wie das Menschengeschlecht eine blosse Schattenherde, die soch mit Träumen jagt, bleiben? Hier knüpfte die Religion alle Mängel und Hoffnungen unseres Geschlechts zum Glauben zusammen und wand der Humanität eine unsterbliche Krone.”

⁷⁵ *Eszmék*, 46; *Ideen*, I. 8: „zur Glückseligkeit einzelner Menschen nämlich”, „Was ist Glückseligkeit der Menschen?”

⁷⁶ *Eszmék*, 404, 405; *Ideen*, III. 53, 54: „Allenthalben sieht man in ihr Zerstörung [...] Die Nationen blühen auf und ab [...] Man rechne die Zeitalter des Glücks und Unglücks der Völker, ihrer guten und bösen Regenten, ja auch bei den besten derselben die Summe [...] welche ungeheure Negative wird man zusammenzählen!”

⁷⁷ KÖLCSEY, *i. m.* III. 160. Kállay Ferenchez, Álmosd, 1814. december 17.

⁷⁸ Vö. *Eszmék*, 301.

egyedülálló alakjává avatja az emberiség történetében, méltóvá a halhatatlanságra, ha egyáltalán halhatatlan lehet valami a Földön.”⁷⁹

Ennek a versszaknak a csodálatos virágmefaforájával kapcsolatban kell megjegyezni, hogy Herder nagyon gyakran használ a növényi léttel kapcsolatos metaforákat. Ezek talán ösztönzőleg hathattak Költseyre; de a versben szereplő képhez közelit nem találtunk Herder művében. Ez a stílussajátosság azonban a későbbi értekező és más prózai írásokban gyakori lesz a pálya további részén. Egyetlen példát idézünk mindennek alátámasztása és szemléltetése végett: „Az ember egész életpályája átváltozás; minden életkora ugyanannak a meséje, és így van az egész nemzedék a tovahaladó metamorfózisban. A virágok lehullnak és elhervadnak; újak sarjadnak ki és bimbóznak.”⁸⁰

9. vszk. Herder műve példa lehetett Költsey számára az ember és a kozmikus mindenség egységes szemléletére, ami egy új világlátás lehetőségét teremthette meg, egy mindenre kiterjedő *világnézetet*, melynek ösztönzője a Herder közvetítésével megismert történetbölcselet is lehetett. Erre az új világra kellett volna személyes választ adnia, ezt igenelni vagy tagadni; hiszen az elvont filozófia is személyesen átélt választ követel. Ha föltesszük, hogy így történt, akkor Költsey a Herder művében benne rejlő legradikálisabb következtetéseket vonta le, elutasítva a Herder sugallta, ellentmondásokkal teljes optimizmust; átmenetileg legalábbis ez lehetett az ára a kétségek ellenére megszerezhető bizonyosságnak. Mintha Herder mindennek ellenére bizakodó kijelentéseinek az ellenkezőjét mondaná Költsey verse: „Remélj tehát, ó ember, és ne jósolj! A jutalom el van számodra rejtve, amelyért harcolsz! Vesd meg, ami embertelen, törekedj az igazra, a jóra és az istenihez hasonló szépre, így nem tévesztheted el a célodat!”⁸¹ A herderi humanitásprogram bizakodó, ám az emberiség tényleges története még jövőbeni lehetőségként sem támasztja alá vértelenül ezt a várakozást: hiszen az ember „elődjének műveit talán örülteként pusztítja el, és ugyanazt a hívságos fáradozást hagyja utódjára, amely majd ennek is felemészti életét. Így láncolódnak egymáshoz a napok, így a fajták és a birodalmak. A Nap leszáll, hogy éjszaka legyen, és az emberek az új hajnal pírjának örvendezhessenek. [...] Az emberi természet mindig ugyanaz marad [...] befutja örültséginek pályáját, míg el nem érkezik a kései, tökéletlen, haszontalan bölcsességhez. Labirintusban járunk körbe-körbe, ahol életünk csupán egy arasznyit rövidít az úton; szinte közömbös lehet hát számunkra, van-e a tévútnak tervrajza és kijárata.”⁸² A hívságnak ebben a folyamában, amely nevezhető életnek vagy történelemnek, az ember feladata a magasabbrendűség elérése, hogy eleget tehessen a humanitás programjának, vagy egyszerűbben fogalmazva, meglelje a nyugalmat; és mindezt saját erejéből érheti el: „Ha az emberek rangsorának akár a legalacsonyabbrendű tagja is az ész és a

⁷⁹ *Eszmék*, 284–285; *Ideen*, II. 210: „sie sind's, die in der Geschichte der Menschheit den Homer zum einzigen seiner Art und der Unsterblichkeit würdig machen, wenn etwas auf Erden unsterblich sein kann.”

⁸⁰ *Ideen*, I. 207: „Der ganze Lebenslauf eines Menschen ist Verwandlung; alle seine Lebensalter sind Fabeln derselben, und so ist das ganze Geschlecht in einer fortgehenden Metamorphose.”

⁸¹ *Ideen*, I. 163: „Hoffe also, o Mensch, und weissage nicht! Der Preis ist dir vorgesteckt, um den kämpfe! Wirf ab, was unmenschlich ist, strebe nach Wahrheit, Güte und gottähnlicher Schönheit, so kannst du deines Zieles nicht verfehlen!”

⁸² *Eszmék*, 404; *Ideen*, III. 53: „die Werke seines Vorgängers vielleicht als ein Thor zerstöre und dem Nachfolger dieselbe nichtige Mühe überlasse, mit der auch er sein Leben verzehrt. So ketten soch Tage, so ketten Geschlechter und Reiche sich aneinander. Die Sonne geht unter, damit Nacht werde, und Menschen sich über eine neue Morgenröte freuen mögen. [...] Die Natur des Menschen bleibt immer dieselbe [...] durchläuft den Gang seiner Thorheiten zu einer späten, unvollkommenen, nutzlosen Weisheit. Wir gehen in einem Labyrinth umher, in welchem unser Leben nur eine Spanne abschneidet; daher es uns fast gleichgültig sein kann, ob der Irrweg Entwurf und Ausgang habe.

méltányosság benne rejlő törvényét követi, akkor tartósságra tesz szert, vagyis élvezheti a jólétet és az állandóságot, eszes, igazságos és boldog lesz. Nem más teremtmények vagy a Teremtő önkénye révén lesz azzá, hanem az önmagán nyugvó, általános természeti rend törvényei szerint.”⁸³ Noha Herder felvállalt optimizmusa programszerű, azért nem idegen tőle az a kétely, amelyet Kőlcsey fogalmazott meg versének zárlatában: „Az embert kétely és kétségbeesés gyötri [...] és e szomorú panaszt bizonyos fokig indokolja a világesemények felszíne; ezért több olyan emberről is tudok, aki a történelem féktelen óceánján elveszíteni vélte Istent [...] A Világteremtés templomában ezek az emberek mindenütt a végtelen Hatalom és a jóságos Bölcsesség nyomait látták; az emberi tettek piacán viszont, amelyhez a mi korunkat is hozzásorolták, nem láttak egyebet, mint értelmetlen szenvedélyek, nyers erők, pusztító mesterségek küzdőterét, ahol nyoma sincs a jóságos szándéknak.”⁸⁴ Kőlcsey a nyugalmat a mindenre kiterjedő kételyben találta meg, ami ha nem is a descartes-i filozófiához hasonló bizonyossággal ajándékozta meg, de a személyes megvigasztalódás lehetőségével igen.

10. vszk. Az utolsó két versszak az első kettőhöz kapcsolódik, ennek megfelelően hasonlóak lehetnek az *Eszméék*hez kapcsolódó ösztönzőik is. Ahogy a 9. az 1-re, úgy a 10. a 2-ra utal vissza, a világmindenség egy zugában álló Földnek a *hely*, az *idő* és a *körülmények* meghatározta pillanatnyi létére: „Am a Föld nem magányos a világegyetemben; az ő légkörére, a működő erőknek erre a tartályára is hatnak más égitestek. A Nap, az örök tűzgolyó, mozgásba hozza sugaraival; a Hold, e nyomasztóan nehéz test, amely talán éppen a Föld atmoszférájában függ, ránehezkedik hol hideg és sötét, hol a Naptól felmelegített orcájával”⁸⁵

A jó és a rossz bizonyos relativizmusa Herder történetiszemléletének historizmusából következik: nem ismer el általános törvényeket, hanem egyediségükben vizsgálja a történelem tényeit;⁸⁶ ennek megfelelően szerinte egy jelenségről csak mindenkori megjelenésének aktualitása által dönthető el, hogy jó vagy rossz: „A Természet minden dolga, Buddha filozófiája is, egyszerre jó és rossz, attól függően, hogy miképpen értelmezik.”⁸⁷ Ezt az elvet Kőlcsey nem csak a *Vanitatum*ban vallotta, hanem a *Töredék*ben is: „Bármilyen emberi berendezkedésről legyen is szó, sok oldala van annak a kérdésnek, hogy jó-e valami vagy rossz.”⁸⁸

⁸³ *Eszméék*, 447; *Ideen*, III. 86: „Befolgt der niedrigste in der Reihe der Menschen das Gesetz der Vernunft und Billigkeit, das in ihm liegt, so hat ez Konsistenz, d. i. er genießt Wohlsein und Dauer; er ist vernünftig, billig, glücklich. Dies ist er nicht vermöge der Willkür anderer Geschöpfe oder des Schöpfers, sondern nach den Gesetzen einer allgemeinen, in sich selbst gegründeten Naturordnung.”

⁸⁴ *Eszméék*, 406; *Ideen*, II. 54: „So zweifelt und verzweifelt der Mensch [...] ja gewissermassen hat diese traurige Klage die ganze Oberfläche der Weltbegebenheiten für sich; daher mir mehrere bekannt sind, die auf dem wüsten Ozean der Menschengeschichte den Gott zu verlieren glaubten [...] Im Tempel der Welterschöpfung erschien ihnen alles voll Allmacht und gütiger Weisheit; auf dem Markt menschlicher Handlungen hingegen, zu welchem doch auch unsere Lebenszeit berechnet worden, sahen sie nichts als einen Kampfplatz sinnloser Leidenschaften, wilder Kräfte, zerstörender Künste ohne eine fortgehende gütige Absicht.”

⁸⁵ *Eszméék*, 78; *Ideen*, I. 31: „Aber die Erde ist nicht allein da im Universum; auch auf ihre Atmosphäre, auf dies grosse Behältnis wirkender Kräfte wirken andere Himmelswesen. Die Sonne, der ewige Feuerball, regt sie mit seinen Strahlen, der Mond, dieser drückende schwere Körper, der vielleicht gar in ihrer Atmosphäre hängt, drückt sie jetzt mit seinem kalten und finsternen, jetzt mit seinem von der Sonne erwärmten Antlitz.”

⁸⁶ JGGERS, i. m. 61.

⁸⁷ *Eszméék*, 195; *Ideen*, II. 145: „Jedes Ding in der Natur, mithin auch die Philosophie des Buddha, ist gut und böse, nachdem sie gebraucht wird.”

⁸⁸ KÖLCSEY, i. m. I. 1036.

Az *Eszmé*knek a *Vanitatum*ra gyakorolt hatása nem tekinthető kizárólagosnak, de egy majdani teljes elemzés szempontjából elhanyagolhatónak sem. Ez az írás már kérdésfelvetésének tendenciózussága miatt sem vállalkozhatna átfogó, az eddigieket is felhasználó elemzésre, csupán néhány megjegyzés megtételére, olyanokéra melyek az eddigi elemzéseket lényegesebb pontokon látszanak módosítani.

Az első ilyen megjegyzés a *Prédikátor Könyvére* való utalással kapcsolatos. Felhasználva Csetri Lajosnak a vers új értelmezése felé nyitó dolgozatát, azt szeretnénk további adalékokkal alátámasztani, hogy Kölcsey nem „Salamon” könyvét idézi, csak utal rá, „bibliai citátum”-ként használja, és nincs szó salamoni álarc mögé búvó szerepversről sem.⁸⁹ Önellentmondást, de legalábbis tautológiát kellene látni a vers címének megválasztásában, ha a cím is és az első versszak is ugyanarra vonatkozna. A cím ugyanis már maga is idézet, a *Prédikátor Könyvének* szállóigévé vált, ismétlődő fordulatát idézi a latin nyelvű fordításból.⁹⁰ Ez az a közhely, melyet már az alapszinten művelt ember is a *Prédikátor Könyvével* azonosíthatott. A cím jelentésköre természetesen sokkalta gazdagabb, mint hogy egyedül a bibliai könyvre utalna. Felidézi a vanitas-irodalom gazdag hagyományát, és megnevez egy gondolkodásmódot, egy életszemléletet, tehát csupa olyan tényezőt, amely az olvasó előzetes tudásához már eleve hozzátartozik. A vers felütése azonban egy erőteljes rámutatás, melynek a hangsúlyossága akkor indokolt igazán, ha olyasmire hívja fel a figyelmet, amit nem tartalmazhat a címen alapuló előzetes olvasói tudás. A felütés rámutatása (*Itt az írás*) nem elégszik meg ezzel, de fel is szólítja az olvasót az *írással* való alaposabb ismerkedésre (*olvassátok*), amelyre már egyszer felhívta a figyelmet. Miért ez az erőteljes, többszöri hangsúlyozás, ha olyasmiről van szó, amit a cím alapján már mindenki ismer? Hiszen a *Prédikátor Könyve* mindig a kedvelt és olvasott bibliai könyvek közé tartozott. Amennyiben elfogadjuk, hogy nem a *Prédikátor Könyvére* utal, akkor kézenfekvően adódna, hogy saját versére utal a szerző. Ez a feltételezés azonban logikai bukfenecet rejt magában, mert a vers beszélője már a megnevezett írás ismeretének birtokában beszél, és jelenti ki a két írás közötti hasonlóság létezését. A második versszaktól azonban már egyértelművé válik, hogy a *Vanitatum* szövegének nincs közvetlen köze a bibliai könyvhöz; modern szemléletű műről van szó, kora tudományosságának a szintjén állórol. A hagyományos bibliaolvasási szokásokkal is szembenállni látszik az olvasás módjának meghatározása (*érett ésszel, józanon*), de már nem is a felvilágosodás racionalizmusának optimizmusa ez a józanság, túl van rajta: bölsebb, fáradtabb, egyúttal azonban tapasztaltabb. A szöveg nem mondja, hogy az említett írás a *Prédikátoré* lenne, csupán annyit, hogy *benne* az található, *mit* Salamon is tanít. Ezután néhány sorban össze is foglalja *ennek* az írásnak a lényegét, aztán pedig bővebben kifejti és kommentálja.

A vers szövegének szakonkénti végigkövetése közben helyenként utaltunk Herder és Kölcsey írásának kapcsolódásaira, a legtöbb esetben azonban csak a pusztán idézésre hagyatkoztunk. Mindezek alapján azonban valószínűnek tűnik számunkra, hogy azt az írást, amelyre a *Vanitatum* utal, Herder idézett művében találhatjuk fel. Ha föltesszük, hogy közvetlenül Herder *Eszmé*k című írását idézi hallgatólagosan Kölcsey verse, akkor egy lépéssel még tovább is haladhatunk. Az írást Herder rendkívül nagy jelentőségűnek tartja az emberiség története szempontjából: „Végül a hagyományok hagyománya: az írás. [...] A halandó, aki ezt az eszközt [...] feltalálta, úgy tevékenykedett, mint

⁸⁹ CSETRI Lajos, *A Vanitatum vanitas értelmezéséhez*. 54–55. In „*A mag kikél*”.

⁹⁰ A héber eredeti (chebel chabalim) közelebb látszik állni a vers értelmezéséhez, amely grammatikailag túlzó fok, jelentése pedig a teljes értelmetlenség, az 'üresség', a 'semmi' felé mutat.

egy isten az emberek között.”⁹¹ Herder költői stílusától természetesen nem áll távol a könyvvel kapcsolatos metaforák használata; saját műve és általánosabban a történetfilozófia feladatának azt tekinti, „hogyan kiolvassuk az emberiség sorsát a Teremtés Könyvéből [...] Isten útja a természetben, a gondolatok, amelyeket műveinek sorában az örökkévaló kézzelfoghatóan szemünk elé tár: ezek alkotják azt a szent Könyvet, amelynek szövegét kevésbé tudom ugyan kibogozni, mint ha Tanítvány volnék, de legalább híven és buzgalommal betűztem és betűzöm a jövőben is.”⁹² Természetesen ez is közhely, az isteni teremtés és gondviselés hagyományának feltételezése áll mögötte, de az a herderi gondolat, hogy a történelmet a teremtésbe rejtett titkosírásnak lehet tekinteni, talán nem állt Kölcheytől sem távol; a tágabban értelmezett európai felvilágosodás ennek a szekularizációnak a jegyében indult látványos fejlődésnek.

Esetleg megkockáztatható egy olyan feltevés, hogy a versben közvetlenül az *Eszmékre* történik utalás, amely a Mindenség Történetének Égi Könyvét kísérli meg lejegyezni, töredékesen és esendően; kibetűzni a Teremtő tervét, amelyre az *érett és józan ész* számára egyedül a történetfilozófia ad lehetőséget.

Ha elfogadjuk, hogy Kölchey művére Herder könyve nem csak a gondolataival hatott, hanem talán a stílusával is, akkor a Kölchey szövegében található egyes szám második személyű felszólítások nem egyértelműen minősülhetnek az önmegszólítás egyik korai magyar megjelenésének, hanem Herder gyakorlatának megfelelően, inkább valódi retorikus, szónoki kérdéseknek.⁹³

A másik lényeges, a vers értelmezését módosító megjegyzés a *Légy, mint szikla rendületlen* sorhoz fűződik. Véleményünk szerint, amint már ezt a kérdést érintettük is, az itt felvázolt magatartásmodellben legfeljebb csak színező elem lehet a sztoicizmus bármilyen változata. Értelmezésünk szerint emögött a magatartás mögött egy olyan tanulási folyamat rejtőzik, amely kiábrándult korábbi egyéni vagy kulturális neveltetés által nagyra tartott értékekből; ebben a folyamatban játszott jelentős szerepet Herder, és különösen az *Eszmék* című műve. Szenvedélyes demitologizálás és deheroizálás hatja át a *Vanitatumot*, akárcsak az *Eszmék* egyes fejezeteit. Herder művének ismeretében pedig nem biztos, hogy a *szikla*-hasonlat a hagyományos, közhelyszerű értelemben szerepel a versben. A *Vanitatumban* megfogalmazódó kiábrándultság ugyanis oly mértékű, hogy nem csak az emberi világ fenséges értékeire terjed ki, hanem magát az emberi létezés értelmét is megkérdőjelezi: „A kőtől a kristályig, a kristálytól a fémig, ettől a növényi teremtményig, a növénytől az állatig, ettől az emberig látjuk az organizmusok formáit emelkedni, mellyel a teremtmény ösztönei és ereje sokfélebb lesz, és végül mindez az ember alakjában, amennyiben befogadhatta őket, egyesült.”⁹⁴ „De hogyan tovább? Az ember itt az Istenség képét hordta [...] visszafelé menjen, és újra kő, növény, elefánt legyen? avagy vele megáll a teremtés kereke, és nincs más kerék, amibe a kerék kapaszkodhatna?”⁹⁵ A *szikla*, figyelembe véve Herder elméletét, esetleg lehet

⁹¹ *Ideen*, II. 67: „Endlich die Tradition der Traditionen, die Schrift. [...] Der Sterbliche, der dies Mittel [...] erfand, er wirkte als ein Gott unter den Menschen.”

⁹² *Eszmék*, 51; *Ideen*, I. 12: „um das Schicksal der Menschheit aus dem Buch der Schöpfung zu lesen [...]. Gang Gottes in der Natur, die Gedanken, die der Ewige uns in der Reihe seiner Werke thätlich dargelegt hat: sie sind das heilige Buch, an dessen Charakteren ich zwar minder als ein Lehrling, aber wenigstens mit Treue und Eifer buchstabiert habe und buchstabieren werde.”

⁹³ SAUDER, *Kölchey*, 442.

⁹⁴ *Ideen*, I. 141: „Vom Stein zum Kristall, vom Kristall zu den Metallen, von diesen zur Pflanzenschöpfung, von den Pflanzen zum Tier, von diesen zum Menschen sahen wir die Form der Organisation steigen, mit ihr auch die Kräfte und Triebe des Geschöpfes vielartiger werden und sich endlich alle in der Gestalt des Menschen, sofern diese sie fassen konnte, vereinen.”

⁹⁵ *Ideen*, I. 152: „Aber nun weiter? Der Mensch hat hier das Bild der Gottheit getragen [...]

több is, mint közhelyszerű hasonlat; jelképezhet egy másfajta, a sztoicizmustól teljesen független nyugalmat.

*

Herder hatása Kölcsey gondolkodására a húszas évektől megerősödik, amivel — érzésünk szerint — a szakirodalom még nem vetett kellő mértékben számot. A kozmopolitizmustól való elfordulását Herder művei ösztönözték: „A céltalan kozmopolita elmosódott szíve senki számára sem menedék.”⁹⁶ Nem volt ez azonban olyan nagy váltás, amint azt a későbbi, egyoldalúbb nacionalizmus gondolta, hiszen Kölcsey nacionalizmusa, miként Herderé, „még kozmopolita szellemű volt”.⁹⁷ Herder *Eszméinek* a hatása befolyásolja Kölcseyt pályája második felében a történetiség felé fordulásban, és talán a történetbölcsélet tanulságai voltak azok, melyekhez „vesztéseit az emberi élet neveléséges parányiságához és mulandóságához mérve, nyugalmas megvetéssel tekinthette.”⁹⁸ Értelmezésünk szerint inkább a történetfilozófia az, és kevésbé az „erkölcsfilozófia”, amely Kölcsey pályáján lényeges fordulatot eredményez, segítve számára legyőzni a tisztán filozófiai jellegű ismeretelméleti kételyt, és inkább válik a pálya második felében „politikai tetté”.⁹⁹ De Kölcsey, akárcsak Herder, tisztában lehetett a politikai cselekvés hatásának nagyságával; és a magyarság sorsára gyakorolt befolyását nem elméleti vagy gyakorlati politikusi tevékenységével érte el: „Mert nem egyedül a hódítás változtatja meg a világot, sokkal inkább a dolgok, rendszerek, a törvények és az igazságok új szemlélete.”¹⁰⁰

Szilárd Borbély

DER EINFLUß HERDERS AUF DAS GEDICHT VON KÖLCSEY VANITATUM VANITAS

Der Rücktritt Kölcseys zwischen 1818–1823 hat für das Lebenswerk nicht nur einen Abschluß sondern auch einen Neuanfang bedeutet. In dieser Krise waren Ursachen persönlichen und weltanschaulichen Charakters eng miteinander verbunden, sodaß auch ihr Aufheben nur durch ihre gleichzeitige Lösung zu erhoffen war. Die erkenntnistheoretische Verunsicherung, welche diese Krise bestimmt hat, war auf Grundlagen der moralzentrischen Anschauung der zeitgenössischen ungarischen Literatur nicht zu korrigieren. Wollte Kölcsey einen Ausweg aus der Krise, so mußte er gleichzeitig einem neuen Weltbild „hinsteuern”. In diesen Jahren hat Kölcsey das philosophische Werk Herders, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* durchstudiert, und seine berühmten Essays zwischen 1823–1826 stehen in Dialog und Kontroverse mit diesem: Kölcsey übernimmt nämlich Thesen aus dem Herders Werk, entwickelt sie weiter, oder setzt sich mit ihnen auseinander. Von nun an übernimmt auch *die Nation* als geschichtsphilosophischer Begriff zentrale Stelle in Kölcseys Weltanschauung. Ohne die erkenntnistheoretischen Probleme lösen zu müssen, konnte Kölcsey durch das Werk Herders vermittelte Geschichtsphilosophie ein neues und wirksames Weltbild entwickeln, welche sowohl auf die Zeitgenossen, als

soll er rückwärts gehen und wieder Stein, Pflanze, Elefant werde? oder steht bei ihm das Rad der Schöpfung still und hat kein anderes Rad, worin es greife?”

⁹⁶ *Ideen*, II. 48: „Das verschwemmte Herz des müßigen Kosmopoliten ist eine Hütte für niemand.”

⁹⁷ IGGERS, *i. m.* 70.

⁹⁸ KÖLCSEY, *i. m.* III. 513.

⁹⁹ SZAUDER, *Kant...*, 166.

¹⁰⁰ *Ideen*, III. 172: „Denn nicht Eroberungen allein verändern die Welt, sondern viel mehr noch neue Ansichten der Dinge, Ordnungen, Gesetze und Rechte.”

auch auf das zeitgenössische politische Denken in Ungarn enorme Wirkung ausgeübt hat. Dadurch hat Kőlcsey der ungarischen Literatur, die in ihrer abstrakten Moralismus und Aestheticismus immernoch unter dem Einfluß des Barock stand, eine neue Tendenz in dem moderneren Historismus vorgezeichnet, welche gleichzeitig den Auftakt der Romantik in Ungarn bedeutete.

Den enormen Einfluß von Herders Hauptwerk auf Kőlcseys Dichtung zeigt uns auch das Anfang 1823 konzipierte Gedicht *Vanitatum Vanitas*. Die vorliegende Studie analysiert die Text-Stil- und Strukturparallelismen der beiden Werke, und interpretiert das Gedicht von Kőlcsey als folgerechten Abschluß eines philosophischen Meditationsverganges, als endgültigen Abschied von einer anachronistischen literarischen Tradition, aber auch als dichterische Gestaltung eines neuen Weltbildes.